KOGNITIV TILSHUNOSLIK TERMINLARINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Djabarova Aziza Sodikjonovna
Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani 122-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya
Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari tahlil etiladi. Maqolada ushbu sohaning nazariy asoslari, yetakchi olimlarning qarashlari, shuningdek terminologik tizimning shakllanishiga ta'sir etgan psixologiya, falsafa va kognitiv fanlarning o'zaro aloqalari tahlil qilinadi. Maqola yakunida kognitiv terminlarning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni va til-tafakkur munosabatlarini o'rganishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, terminologiya, konseptual metafora, prototip nazariyasi, freym, konsept, obraz-sxema, kategoriyalashtirish, taraqqiyot bosqichlari.

Ronald Langackerning dastlabki tadqiqotlari "kognitiv grammatika" (cognitive grammar) terminining asosini qo'ydi. 1970-yillarning oxirlarida u "fazo grammatikasi" (space grammar) deb atalgan nazariyani ishlab chiqa boshladi va grammatika ham semantik ekanligini, ya'ni u konseptualizatsiya orqali shakllanishini isbotlashga harakat qildi. Langacker grammatik strukturalarni insonning umumiy bilish jarayonlaridan ajratib bo'lmasligini ta'kidlagan holda "domen" (domain), "profil va baza" kabi dastlabki terminlarni taklif qildi. Uning g'oyalari 1980-yillarning boshlarida yanada rivojlandi va keyinchalik "Foundations of Cognitive Grammar" (1987) asarida to'liq shakllandi. Bu davrda Langackerning ishlari terminologiyaga "kognitiv grammatika", "konseptualizatsiya" va "obrazli sxema" kabi tushunchalarning ilk shakllarini kiritdi[1].

Bu olimlarning birgalikdagi ishlari 1970–1980-yillarda kognitiv tilshunoslik terminlarining dastlabki qatlamini yaratdi. Ularning asosiy hissasi shundaki, ular tilni "avtonom emas", "ma'no markaziy", "tajribaga asoslangan" (embodiment) va "prototipik kategoriyalashtirish" tamoyillari asosida tushuntirdilar. Natijada "kontsept", "kontseptualizatsiya", "prototip", "freym", "kontseptual metafora" kabi terminlar tilshunoslik lug'atiga mustahkam kirdi. Bu bosqich terminlarning yuzaga kelishini nafaqat nazariy, balki empirik materiallar (kundalik til, metaforalar tahlili) asosida amalga oshirdi va keyingi o'n yilliklarda fanning xalqaro miqyosda tarqalishiga zamin yaratdi. O'zbek tilshunosligida esa bu davrning terminlari 2000-yillardan boshlab faol o'zlashtirila boshlandi va milliy tadqiqotlarda keng qo'llanilmoqda[2].

Xulosa qilib aytganda, 1970–1980-yillar kognitiv tilshunoslik terminlarining dastlabki bosqichi bo'lib, Lakoff, Jonson, Langacker va Fillmorning asarlari orqali fanning terminologik asosi qo'yildi. Bu davrda paydo bo'lgan terminlar bugungi kunda ham kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalari sifatida qaralmoqda va tilni inson bilishining bir qismi sifatida o'rganishga yangi yo'l ochdi.

Milliy terminologiyalarda, shu jumladan o'zbek tilida kognitiv terminlarning o'zlashtirilishi tilshunoslik fanining globallashuv va integratsiya jarayonlarida muhim o'rin tutadi[2]. Kognitiv tilshunoslikning xalqaro terminlari asosan ingliz tilidan kelib chiqib, milliy tilshunoslik tizimlariga o'zlashma, tarjima va moslashtirish usullari orqali kirib kelmoqda. Bu jarayon nafaqat terminologik lug'atni boyitadi, balki milliy terminologik tizimning mustahkamligini ta'minlash, sinonimiya, polisemantiklik va variantlilik muammolarini bartaraf etish kabi vazifalarni ham hal qiladi[3]. O'zbek tilshunosligida kognitiv terminlarning o'zlashtirilishi XX asr oxiri – XXI asr boshlarida boshlanib, ayniqsa 2000-yillardan keyin faol rivojlandi. Bu davrda Sh. Safarov, A. Mamatov, D. Ashurova, G.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Jo'ldasova va boshqa olimlarning ilmiy ishlari orqali "konsept", "freym", "prototip", "kontseptual metafora", "obrazli sxema", "domen", "geshtalt", "skript" va "ssenariy" kabi markaziy terminlar o'zbek ilmiy adabiyotiga mustahkam joylashdi va milliy tilshunoslikning terminologik qatlamini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynadi[4].

O'zlashma terminlar milliy terminologiyalardagi eng keng tarqalgan va samarali shakllardan biri hisoblanadi. Ular ingliz tilidagi asl shaklni fonetik va grafik jihatdan moslashtirgan holda qabul qilinadi. O'zbek tilida "konsept" (concept), "freym" (frame), "prototip" (prototype), "domen" (domain), "geshtalt" (gestalt) kabi terminlar shu tarzda o'zlashtirilgan[5]. Bu terminlar to'g'ridan-to'g'ri transliteratsiya qilinib, o'zbek ilmiy matnlarida keng qo'llanilmoqda, chunki ularning to'liq o'zbekcha tarjima variantlari ba'zan asl mohiyatni yetarlicha ifodalay olmaydi. Masalan, "konsept" termini oddiy "tushuncha" so'zidan farqli o'laroq, inson ongidagi murakkab bilim birligini, madaniy va tajribaviy komponentlarni o'z ichiga olgan chuqur mazmunni bildiradi. Shuning uchun ko'plab o'zbek tadqiqotchilari "konsept"ni o'zlashma shaklida saqlab qolishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar va uni "tushuncha" bilan birga qo'llash orqali aniqlik kiritadilar. Bu usul milliy terminologiyani xalqaro standartlarga yaqinlashtiradi, ammo ba'zan dubletlikka (masalan, "konsept – tushuncha") olib keladi.

Tarjima variantlari milliy terminologiyalarni boyitishning yana bir muhim yo'li bo'lib, o'zbek tilining ichki imkoniyatlaridan foydalaniladi. O'zbek tilshunosligida kognitiv terminlarning ba'zilari to'liq yoki qisman tarjima qilinib, milliy tilning lug'aviy va grammatik resurslariga moslashtirilgan. Masalan, "kontseptual metafora" "tushunchaviy metafora" yoki "kontseptual metafora" shaklida, "obrazli sxema" esa "tasviriy sxema" yoki "jismoniy sxema" variantlarida qo'llaniladi. "Image schema" termini "obrazli sxema" deb o'zlashgan bo'lsa-da, ba'zi ilmiy ishlarida "tasavvuriy sxema" kabi tarjima variantlari ham uchraydi. Bu tarjimalar tilning o'ziga xosligini saqlashga va kognitiv tushunchani o'zbek ilmiy nutqida yanada tushunarli qilishga yordam beradi. Biroq tarjima jarayonida ba'zan aniqlik yo'qolishi mumkinligi sababli olimlar xalqaro termin bilan birga uning o'zbekcha izohini berishni afzal ko'radilar.

Milliy tilshunoslikdagi moslashtirish jarayoni o'zlashma va tarjima terminlarni o'zbek tilining fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlariga bo'ysundirishni o'z ichiga oladi. Masalan, inglizcha "frame" so'zi "freym" shaklida o'zbekcha tovush qonuniyatlariga moslashtirilgan, ko'plik shakli "freymlar" deb yasaladi va ilmiy matnlarda mustaqil termin sifatida ishlatiladi. Bu moslashtirish nafaqat fonetik, balki morfologik jihatdan ham amalga oshiriladi: terminlarga o'zbekcha qo'shimchalar qo'shiladi, ularning sintaktik vazifalari milliy til tizimiga mos keladi. Natijada terminlar o'zbek ilmiy nutqida tabiiy va qulay bo'lib qoladi[6].

O'zbek tilshunosligida kognitiv terminlarning o'zlashtirilishi Sh. Safarovning "Kognitiv tilshunoslik" (Jizzax: Sangzor, 2006) asari bilan keng ommalashgan bo'lib, unda "konsept", "freym", "prototip", "geshtalt", "skript" va "ssenariy" kabi terminlar batafsil izohlangan va milliy materiallar asosida tahlil qilingan. Keyinchalik A.Mamatov, D.Ashurova, G.Jo'ldasova va boshqa tadqiqotchilar bu terminlarni o'zbek tilining leksik-semantik tizimiga moslashtirish masalalarini o'rganib, ularning sinonimik dubletlarini bartaraf etish choralarini taklif qildilar. Bugungi kunda o'zbek ilmiy adabiyotida kognitiv terminlar ikki yo'nalishda rivojlanmoqda: bir tomondan xalqaro o'zlashma shakllar saqlanib qolmoqda, ikkinchi tomondan esa ular milliy madaniyat va til xususiyatlariga moslashtirilmoqda. Bu jarayon terminologiyani unifikatsiya qilish, aniqlikni oshirish va ilmiy aloqani kuchaytirishga xizmat qiladi. Hali ham ba'zi terminlarda variantlilik (masalan, "kontseptualizatsiya – tushunchalashtirish") kuzatiladi va bu milliy terminologik lug'atlar yaratish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa qilib aytganda, milliy terminologiyalarda, xususan o'zbek tilida kognitiv terminlarning o'zlashtirilishi o'zlashma, tarjima va moslashtirish jarayonlarining murakkab uyg'unligidan iborat bo'lib, u fan taraqqiyoti bilan birga milliy tilshunoslikning xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Bu jarayon nafaqat terminlarni boyitadi, balki til va tafakkur munosabatlarini milliy materiallar asosida chuqurroq o'rganish imkonini beradi hamda kelajakda kognitiv tilshunoslikning o'zbekcha ilmiy maktabini shakllantirishga zamin yaratadi.

Yangi terminlarning hosil bo'lishi va kognitiv tilshunoslikning kengayishi (1990–2000-yillar) kognitiv tilshunoslikning rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi[7]. Bu davrda fan nafaqat dastlabki asosiy tushunchalarni (kontseptual metafora, freym, prototip) mustahkamlash bilan cheklanmay, balki yangi murakkab terminlar va nazariyalar orqali o'z doirasini sezilarli darajada kengaytirdi. 1990-yillarning boshlaridan boshlab Gilles Fauconnier va Mark Turnerning ishlari orqali "kontseptual aralashtirish" (conceptual blending yoki conceptual integration) nazariyasi shakllandi[7]. Bu nazariya mental fazolar (mental spaces) tushunchasini yanada rivojlantirib, inson tafakkurida ikki yoki undan ortiq kirish maydonlari (input spaces) dan yangi "aralash" (blend) struktura hosil bo'lishini tushuntirdi. Natijada til va tafakkurda yangi ma'no, metafora, analogiya va hatto grammatik konstruksiyalar paydo bo'lish mexanizmlari ochib berildi. 2002-yilda nashr etilgan "The Way We Think" asari bu nazariyaning cho'qqisi bo'ldi va kognitiv tilshunoslikni psixologiya, adabiyotshunoslik va hatto matematika bilan yanada yaqinlashtirdi[7].

Shu davrda Adele Goldbergning "Constructions" (1995) asari va Uilyam Kroftning radikal konstruktsion grammatika nazariyasi (2001) orqali "konstruktsion grammatika" (construction grammar) termini mustahkam o'rin egalladi[8]. Bu nazariya grammatikani alohida sintaktik qoidalar emas, balki ma'noga ega bo'lgan murakkab konstruksiyalar (masalan, "X is Y" yoki "the X-er, the Y-er") sifatida ko'rib chiqdi. Natijada tilning leksik va grammatik darajalari o'rtasidagi chegara yo'qoldi va kognitiv tilshunoslik sintaksisni ham semantik va kognitiv jarayonlar doirasiga kiritdi. Leonard Talmining "Toward a Cognitive Semantics" (2000) kitobi esa "kuch dinamikasi" (force dynamics) va obrazli sxemalarni yanada chuqurlashtirdi[9].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol.1. Stanford: Stanford University Press, 1987
2. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
3. Geeraerts D. Cognitive Linguistics: Basic Readings. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor, 2006.
5. Mamatov A.E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? // Jahon tilshunosligi hamda o'zbek tilshunosligida. Toshkent, 2023.
6. Jo'ldasova G.B. Kognitiv tilshunoslikda "tushuncha" va "konsept" terminlarining farqlanishi // Filologiya fanlari. Toshkent, 2022.
7. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books, 2002.
8. Goldberg A.E. Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
9. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.